

КРАЄЗНАВЦІ ЗАПОРОЖЖЯ

Щур Ю. І. (м. Запоріжжя)

Краєзнавчий рух на Запоріжжі під час нацистської окупації

Історія розвитку краєзнавчого руху Мелітополя та Бердянська в період окупаційної влади за часів Другої Світової війни: діяльність дослідників, створення громадських наукових організацій та відродження музеїв

Вивчаючи особливості життя жителів Запорізької області під час нацистської окупації, ми однозначно занурюємося у різноманітні суспільно-політичні, наукові, мистецькі тощо рухи. Досить часто все це перепліталось між собою настільки тісно, що годі розрізнити де основне, а де другорядне. І чи взагалі може йти мова про другорядність. Повною мірою, на нашу думку, це стосується проблеми розвитку краєзнавчого руху на території Запорізької області. На конкретних прикладах Мелітопольщини й Бердянщини.

Із наявних на сьогоднішній день матеріалів, можемо зробити висновок, що одним із пріоритетних напрямків діяльності підпілля Організації українських націоналістів (революційної), в тому числі і на території Запорізької області, було створення мережі орбітальних структур. Наявність таких організацій та закладів давала можливість використовувати легальні засоби для досягнення цілей оунівців. Актуалізація цього напрямку, вочевидь, була пов'язана із активізацією репресій нацистських спецслужб проти націоналістів та переходом ОУН-р до глибокого підпілля.

Споруда Мелітопольського музею

У м. Мелітополь членам ОУН-р вдалося створити окружний провід, до складу якого увійшов і відомий краєзнавець, колишній директор місцевого музею І. Курило-Кримчак. На той час він працював старостою с. Вознесенка, перед тим очолював місцеву школу.

Разом із тим, І. Курило-Кримчак не залишався осторонь проблем, пов'язаних із розвитком краєзнавчого руху та функціонування музею.

Влітку 1942 р. І. Курило-Кримчак звернувся до гебітскомісара Гейніша з проханням дати дозвіл на відновлення музею. Цю ідею підтримав професор Петрашин з м. Бреслау, який в той час перебував у Мелітополі. З його легкої руки німецьке командування дало розпорядження підшукати приміщення для відновленого музею [1, 39зв., 121].

Майже одразу ж після цього, на засіданні радників Мелітопольської міської управи 25 липня 1942 р., за поданням присутнього Іларіона Курила-Кримчака, було затверджено бюджет відновленого музею, як складову міського Фінансового плану [2, 48-50].

Першими експонатами відновленого музею стали деякі речі із старих колекцій, які врятував І. Курило-Кримчак у жовтні 1941 р., перевізши із Мелітополя до Вознесенки, тим самим не дозволивши румунським військам цілковито пограбувати музей [1, 30].

Крім того, зусиллями І. Курило-Кримчака та інших небайдужих громадян було повністю збережено наукове обладнання Мелітопольського опорного пункту інституту захисту рослин. Через те, що серед збереженого обладнання виявилось чимало метеорологічних приладів, вдалося відновити роботу метеорологічної станції. Таким чином, у вересні 1942 року у Мелітополі працювали: Садова дослідна станція, Метеорологічна станція II-го порядку, Гідрометеорологічна станція, Ентомологічний пункт Запорізького Вік-до [3].

Не зважаючи на те, що розмови про відкриття відновленого музею тривали ще від літа 1942 р., перший наказ по музею було датовано лише 1 листопада. Принагідно відмітимо, що останній наказ, про відрядження І. Курила-Кримчака, датований 13 серпня 1943 р. [4, 67-68].

У відновленому музеї страшенно відчувався брак матеріалів для експозицій. І. Курило-Кримчак, вже будучи бургомістром Мелітополя і одночасно залишаючись директором музею, через газету «Мелітопольский край» звернувся до жителів міста з проханням повернути розграбовані колекції. Тут же було перераховано, що саме винесено з музею у 1941 р.: археологічні, історичні й інші колекції, книги, картини, устаткування [5]. Простіше кажучи, майже все.

Влітку 1943 р. Мелітопольський музей переходить у підпорядкування ще одного дітища І. Курила-Кримчака – новоствореного Науково-дослідного (краєзнавчого) інституту Таврії. У офіційному повідомленні про створення Інституту, яке було розіслано по інформаційним агентствам, зазначалося що міська управа порушила перед генерал-комісаром питання про вишукування коштів на розвиток установи [6]. Вже 20 липня з'явилось розпорядження виділити на утримання нової наукової установи у 3-му кварталі кошти в розмірі 18 тисяч рублів [7, 41].

На подвір'ї Мелітопольського музею

Ілларіон Курило-Кримчак

зупинявся на багатющих запасах мінеральної води й грязюки, які придатні до використання в лікувальних цілях [9]. У Бердянську відродженням краєзнавчого руху також, в основному, займалися місцеві члени націоналістичного підпілля. За ініціативи керівника районного осередку ОУН-р П. Клименка, який у 1930-х рр. був директором Бердянського музею, на початку липня 1942 р. було засноване «Науково-краєзнавче товариство» на чолі із педагогом Зборовцем [10, 116].

Краєзнавче товариство було створене при міському музею, але мало статус окремої організації. На час створення, поділялося на наступні секції: етнографічно-побутову, геологічну, зоологічну, ботанічну, історичну, агрономічну. Про результати своєї діяльності члени краєзнавчого товариства планували інформувати широку громадськість у формі доповідей, рефератів й лекцій на своїх зібраннях, які мали відбуватися 1-2 рази на місяць.

Для проведення досліджень товариство мало на меті якнайширше залучати до роботи вчителів та учнів шкіл. Зокрема, й створити молодіжні краєзнавчі гуртки. Долучитися до роботи краєзнавчого товариства могли усі охочі, різного віку й професій [11].

Також відмітимо, що до завдань товариства входило, зокрема: збирання усної історії, обрядових, історичних, бурлацьких тощо пісень, оповідань, іншого фольклору [10, 177].

Невдовзі після створення краєзнавчого товариства у місцевій газеті «Світанок» членом товариства А. Костюченком було опубліковано нарис «По Бердянщині: з нотаток краєзнавця», який певною мірою є своєрідною рекламою, як для новоствореної організації, так і для руху в цілому. Зокрема, у статті висвітлені питання флори й фауни, корисних копалин, палеонтології, археології, історії заселення краю, фольклору тощо. Підсумовуючи все перераховане, автор писав: «зроблений мною перелік усього цікавого в житті нашої Бердянщини, звичайно, далеко не повний. Доповнити його та досконально вивчити й використати в інтересах науки і практичної роботи – це обов'язок і найближче завдання нашого краєзнавчого товариства» [12].

Дозволимо собі навести повністю цілі й завдання інституту Таврії: «провадить дослідження кварцевих пісків, ганчарських глин, вапняків, залізних руд, рідкоземельних елементів, які є в надрах Таврії». І в якості одного з результатів діяльності: «Інститут відкрив свердловину газу метану, яким опалюють підприємства Мелітополя» [8].

На сьогоднішній день автору відома лише одна публікація, яка вийшла «під брендом» Науково-дослідного інституту Таврії. Узагальненням краєзнавчих природничих експедицій І. Курила-Кримчака, здійснених у 1930-1940-х рр. стала публікація в місцевій газеті в червні 1943 р. статті «О естественных богатствах Таврической степи». Тут було подано не лише розгорнуті природничо-географічні дані про територію, яку охоплює Таврійський степ, але й перераховані усі корисні копалини й елементи краю.

Зокрема: золото, графіт, кварцові піски, залізна руда, граніти, каолін, гончарна глина, вапняки, газ і нафта. Окремо краєзнавець

2-го серпня 1942 р. відбулося засідання краєзнавчого товариства, на якому заслухано доповідь А. Костюченка про археологічні знахідки на Бердянщині. Доповідач, перш за все, зупинився на історії археологічних досліджень на території краю, «про розкопани могили та про знахідки кам'яної зброї часів неоліту в Нововасилівці і Орлівці, решток культур скифської, грецької і інш.». Крім того було висвітлено історію побудови лінії укріплень [13].

На наступному засіданні товариства, яке відбулося 9-го серпня доповідав В. Зборовець, який висвітлює тему «Асимілятори та асимілянти в мові кубанських козаків» [14]. Чергова публікація з інформацією про зібрання краєзнавчого товариства з'явилася з місцевої газети майже за рік. 13 травня 1943 р., за день до засідання було проанонсовано тематику доповідей. Так передбачалося, що директор музею Г. Манохін виступить з доповіддю «Краєзнавча робота в Німеччині», а П. Рогоза висвітлить тему «Лікарські рослини на Бердянщині» [15]. Остання доповідь викликала жваве обговорення про необхідність та важливість вивчення лікарських рослин.

Не в останню чергу, наслідком цього стало утворення в структурі товариства нової секції – медичної, яка отримала завдання вивчати лікувальні фактори місцевості. Також на одному із зібрань товариства вчителька Падалка розповіла про весільний обряд, записаний нею у с. Попівка Куйбишевського району (тепер – с. Смирнове Більмацького району).

За наслідками своєї пошукової діяльності краєзнавче товариство планувало випустити власний науковий збірник по дослідженню Бердянщини [16].

Окремо варто зупинитися на діяльності Бердянського музею періоду окупації. 5 липня 1942 р., після певної реорганізації, його було відкрито для відвідувачів. На той час працював лише відділ природи українського південного Приазов'я, який розміщувався в чотирьох залах і тематично був об'єднаний у наступні категорії: геологічний, ботанічний, еволюційний та зоологічний підвідділи.

Функціонував також історичний відділ, який був «вчищений» від експонатів, пов'язаних із соціалістичним будівництвом. Разом із тим відмічалось, що найбільш цінні речі, як наприклад археологічні колекції, були забрані радянською адміністрацією на евакуацію. Через це, одним із першочергових завдань музею на той час було збирання та систематизація історичного матеріалу для поповнення експозиції і повноцінного функціонування відділу історії Приазов'я.

На той час музей працював щоденно, окрім понеділка, з 10 до 17 години. Вхід та послуги екскурсивода були безкоштовними [17].

У травні наступного року у музеї готувався до відкриття відділ історії України, для якого були придбані українські вишиті рушники та виготовлено серію портретів українських історичних діячів [18].

Крім того, краєзнавчий музей, за ініціативою сектору освіти й культури міської управи і з дозволу німецького управління організовував художню виставку, до участі в якій були запрошені усі місцеві митці. На виставці було намічено організувати наступні секції: графіка, живопис, скульптура, художнє вишивання, різьба по дереву [19].

У серпні 1943 р. директор музею Г. Манохін опублікував невеличкий звіт про діяльність краєзнавчого музею з дня відновлення роботи. Зокрема, було завершено роботи з розкопок скам'янілих решток південного слона біля с. Обіточне. Неподалік від с. Роза, в урочищі «Два колодязі» було знайдено могильник, який за інвентарем був датований

Костянтин Приходько, активіст краєзнавчого товариства м. Бердянськ

скіфським часом. На хут. Голодове, неподалік від с. Троїцького, на приватному подвір'ї було знайдено залізну кольчугу, датовану Г. Манохіним добою середньовіччя.

Тут же директор музею звертався до жителів сіл Миколаївки та Троїцького із проханням зберігати випадково знайдені старовинні речі, особливо кремені, оскільки у цих краях були значні знахідки епохи неоліту [20].

Таким чином, підбиваючи попередні підсумки заявленої теми, можемо стверджувати, що краєзнавчий рух під час нацистської окупації на території Запорізької області отримав значного поширення. Зокрема, це простежується в умовних межах Мелітопольського і Бердянського країв. Не в останню чергу це пов'язано із розвитком краєзнавчого руху передвоєнного часу, тому що ініціаторами його відновлення якраз виступали активісти попередніх років. Загалом же, тема розвитку краєзнавства на території нашої області під час німецької окупації потребує подальшого дослідження й напрацювання.

Джерела та література

1. Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області. – Архівно-кримінальна справа 13885.
2. Державний архів Запорізької області. – Ф.Р. 3061. – Оп. 1. – Спр. 5.
3. Петровський В. Відроджується наукове життя Мелітопольщини // Мелітопольський край. – 1942. – 9 вересня.
4. Накази по Мелітопольському краєзнавчому музею часу німецької окупації (1942-1943 рр.) // Щур Ю. Іларіон Курило-Кримчак: життя і боротьба на тлі епохи. – Запоріжжя, 2009.
5. Еще о музее // Мелитопольский край. – 1943. – 9 июня.
6. Новий інститут // Донецкий вестник. – 1943. – 04 липня.
7. Державний архів Запорізької області. – Ф.Р. 3061. – Оп. 2с. – Спр. 2.
8. В інституті Таврії // Нове життя (Полтава). – 1943. – 01 серпня.
9. Курило-Крымчак И. О естественных богатствах Таврической степи // Мелитопольский край. – 1943. – 12 июня, 19 июня, 22 июня, 26 июня.
10. Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області. – Фонд припинених справ. – Спр. П-19487. – Т. 1.
11. В.З. Бердянське краєзнавче товариство // Світанок (Бердянськ). – 1942. – 8 липня.
12. Костюченко А. По Бердянщині: з нотаток краєзнавця // Світанок. – 1942. – 27 липня, 29 липня, 31 липня.
13. В.З. На засіданні краєзнавчого товариства // Світанок. – 1942. – 7 серпня.
14. Д. На засіданні краєзнавчого товариства // Світанок. – 1942. – 14 серпня.
15. В краєзнавчому товаристві // Світанок. – 1943. – 13 травня.
16. В.З. В Бердянському краєзнавчому товаристві // Світанок. – 1943. – 5 червня.
17. Бердянський краєзнавчий музей // Світанок. – 1942. – 4 липня.
18. Новий відділ краєзнавчого музею // Світанок. – 1943. – 27 травня.
19. До міської художньої виставки // Світанок. – 1943. – 27 травня.
20. Манохін Г. В Бердянському краєзнавчому музеї: цікаві наукові знахідки // Світанок. – 1943. – 21 серпня.